

BƏDİİ ZAMANDA KEÇMİŞ ZAMAN MEXANİZMİ

Zaman kateqorivasının müxtəlif yönərdən təhlili və arasdırılması elmdə daim diqqət mərkəzində olan əsas istiqamətlərdən biridir. Zaman problemi özünün coxəhətliliyi ilə daim tədqiqatçıların nəzərini cəlb etmişdir. Elmdə artıq ənənəyə çevrilmiş bu problem öz aktuallığını heç vaxt itirməmişdir. Bu, bir tərəfdən, zamanın məkan və hərəkət anlayışları ilə bərabər, idrak nəzəriyyəsinin də ən mühüm kateqoriyalarından biri olmasından, digər tərəfdən, zamanın öyrənilməsinin insanın gerçəklik haqqındakı ən əsas təsəvvürləri ilə, varlığın, həyatın mənasının, bütün insan fəaliyyətinin həm idraki, həm də praktiki cəhətdən arasdırılması ilə birbasa bağlı olmasından irəli gəlir. Bu fakt zamanın özünün də müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə marağı artırır. İnsan özünün praktik fəaliyyətinin bütün sahələrində zaman amili ilə üzləşir. Zaman kompleks, coxaspektli təbiətə malikdir və materiyanın müxtəlif struktur səviyyələrində, idrakın və insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində xüsusi məzmun və spesifikasiya ilə təzahür edir. Canlılar arasında yalnız insana məxsus olan idrak fəaliyyəti imkan verir ki, o, ətraf aləmi, eləcə də özünü dərk etsin. Məhz idrak fəaliyyəti nəticəsində insan canlı və cansız aləmdəki cisim və obyektləri, onlar arasındakı əlaqə və münasibətləri araşdırır, onları qavrayır, dərk edir. Dilçilik ədəbiyyatında son dövrlərdə “bədi zaman” termininə də təsadüf edilir. Bu terminin məna tutumunun müəyyənləşdirilməsində Z.Y.Turayevanın tədqiqatları seçilir. Onun əsərlərində qrammatik və bədi zaman anlayışının məzmunu müəyyənləşdirilir [1, s. 210]. Müəllifə görə, qrammatik və bədi zamanların hər biri ayrıca zaman forması kimi obyektiv, perseptual və fərdi zamanın xassələrini özünəməxsus şəkildə əks etdirsə də, qrammatik zaman iyerarxik cəhətdən daha aşağı səviyyəli kateqoriya olduğu üçün bədi zamana tabedir. Qrammatik və bədi zamanların iyerarxiya münasibətlərini tədqiq edərək, müəllif belə nəticəyə gəlir: “*Qrammatik zaman daxilində bir hesablanma nöqtəsi vardır və bütün digər tərz-zaman formaları birbaşa və ya dolayısı ilə ona istiqamətlənir. Bədi zaman sistemi daxilində bir neçə hesablanma nöqtəsi ola bilər*” [1, s. 37]. Müəllifin qrammatik və bədi zaman anlayışları ilə bağlı mülahizələri bir çox cəhətdən mübahisə doğurur. Bu məsələnin araşdırılması başqa bir tədqiqatın mövzusu ola bilər. Burada isə sadəcə onu qeyd etmək olar ki, Z.Y.Turayevanın bədi zaman konsepsiyası ilk dəfə olaraq mətnə proyeksiya edilən funksional-semantik sahə anlayışına əsaslanır. Mətnə dil zamanının vəzifələri bədi zamanın lay və yarımlaylarının münasibətləri vasitəsilə ifadə edilir. Bədi zamanın dil zamanını özünə tabe etməsi barədəki fikirlər də buradan qaynaqlanır. Məhz bu mülahizələrdən faydalanaraq Z.Y.Turayeva bədi zamanla dil zamanını, deməli, temporallığı eyniləşdirir. Bununla çətin razılaşmaq olar, çünki, məlum olduğu kimi, “*lingvistik planda nitqdə (mətnə) elə bir şey yoxdur ki, dildə olmasın..., cümlələr, söyləmlər və ya mətnlər hər bir konkret dilin sistemi ilə həmin sistemin səviyyə və vahidlərinin müəyyən iyerarxiyası kimi idarə olunur*” [1, s. 74]. Ona görə də dil formalarının, o cümlədən zaman formalarının mətn funksiyası dilin müxtəlif səviyyələrinə aid olan vahidlərin potensialını reallaşdırmaqdan ibarətdir. Bu isə bədi zamanın dil zamanının konkret özünüifadə vasitəsi kimi çıxış etməsi deməkdir. Göründüyü kimi, dilçilik ədəbiyyatında zaman anlayışının dildə ifadəsi ilə bağlı işlədilən terminlər çoxsaylı olduğu qədər də qarışıqdır. Həmin terminlərin qaydaya salınması üçün xeyli iş görülməlidir. Bədi zamanda keçmiş zaman mexanizmi dedikdə, bədi mətnlərdə keçmiş zamanın işlənmə prinsipləri nəzərdə tutulur. Keçmiş zaman strukturuna nəzər salsaq, ingilis dilinin qrammatikasında mühüm məqamları təfərrüatlı şəkildə göstərmək lazım gəlir. Dilçilikdə zamanın və zaman münasibətlərinin ifadə edilməsi üçün dilin müxtəlif səviyyələrində semantik kateqoriya şəklində formalasaraq, bir-birini müəyyən edən ifadə vasitələrinin mövcudluğu haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Kommunikasiyada zaman münasibətlərinin qurulması prosesində kateqoriyalararası qarşılıqlı əlaqə bas verir. Zaman münasibətlərinin dilin müxtəlif səviyyələrində təzahürü başqa dillərin materialları əsasında gərəqli dərəcədə öyrənilmişdir və bu sahədə araşdırmalar davam etdirilir. Zamanın həm morfoloji, həm də morfologiya hüdudlarından kənara çıxaraq sintaktik, leksik və hətta mətn kateqorivəsi kimi öyrənilməsi ilə bağlı olan məsələlər istər xarici, istərsə də ölkə tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Zaman kimi fundamental fəlsəfi-məntiqi kateqoriyanın lingvistik yönümü onu təkcə dilin morfoloji səviyyəsi ilə məhdudlaşdırmır, eləcə də həmin hadisənin səviyyələrarası təqdimatı məsələlərini işıqlandırmaq zərurətini meydana çıxarır. Bununla əlaqədar olaraq, tədqiqat obyektini kimi götürdüyümüz mövzuva marağ ünsiyyət vasitəsi olan dilin ümumi inkişaf qanunauyğunluqları, təfəkkür və dil arasındakı dərin münasibətlər baxımından tamamilə təbiidir. Zaman probleminə müxtəlif dillərdə coxsavlı araşdırmalar həsr olunsa da, bəzi dillərdə geniş faktik materiallar toplansa da, ayrı-ayrı dillərdə bir çox xüsusi məsələlər aydınlaşdırılsa da, bu sahədə çox sevə hələ də mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Müasir tədqiqatlarda zaman kateqorivəsinin ümumi və xüsusi məsələlərinin təhlilində yeni metod və formaların axtarışına da cəhdlər edilir. Zaman kateqorivəsinin müxtəlif yönərdən təhlili və arasdırılması elmdə daim diqqət mərkəzində olan əsas istiqamətlərdən biridir. Zaman problemi özünün coxəhətliliyi ilə daim tədqiqatçıların nəzərini cəlb etmişdir. Elmdə artıq ənənəyə çevrilmiş bu problem öz aktuallığını heç vaxt itirməmişdir. Bu, bir tərəfdən, zamanın məkan və hərəkət anlayışları ilə bərabər, idrak nəzəriyyəsinin də ən mühüm kateqoriyalarından biri olmasından, digər tərəfdən, zamanın öyrənilməsinin insanın gerçəklik haqqındakı ən əsas təsəvvürləri ilə, varlığın, həyatın mənasının, bütün insan fəaliyyətinin həm idraki, həm də praktiki cəhətdən arasdırılması ilə birbasa bağlı olmasından irəli gəlir. Bu fakt zamanın özünün də müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə marağı artırır. “*Dilçilik ədəbiyyatında ənənəvi olaraq qəbul edilmiş nəzər nöqtəsinə əsasən isə danışan şəxs zaman münasibətlərini hərəkəti hesablama momenti kimi götürülən nitq momenti ilə*

⁵ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.Xarici Dillər Mərkəzi

əlaqələndirmə volu ilə müəvvənəşdirir" [2, s. 405].

İndiki, keçmiş və gələcək zamanların müəvvənəşdirilmə meyarı kimi nitq momentinin rolu barədə bir çox dilçilər mülahizələrini söyləmişlər. "*Nitq momenti*" anlayışının özünün sərhəti heç də həmişə birmənalı deyildir. Məsələn, T.P.Lomtevin fikrinə görə, nitq momenti anlayışı yalnız və yalnız fiziki zamanla əlaqədardır, amma qrammatik zamanda nitq momenti zaman axınının tərkib hissəsi kimi uzunluq komponentini (компонент длительности) təşkil edir: "*Felin zaman formalarının temporal mənasına fiziki baxış onu nəzərdə tutur ki, nitq momenti indiki zamanın təyin olunma, keçmiş və gələcək zamanlarda isə hesablanma nöqtəsidir. Felin zaman formalarının temporal mənasına qrammatik yanaşma isə ondan ibarətdir ki, qrammatik zaman kateqoriyası üzrə fərqləndirilən fel formalarına zaman axınının tərkib hissəsi kimi uzunluq aid edilir*" [3, s. 67]. V.N.Migirin felin zaman kateqoriyasını hərəkətin bas vermə ardıcılığı (nizamı) və hərəkətlərin mövcudluğunun kəmiyyəti kimi səciyyələndirərək göstərir ki, "*hərəkətlərin ardıcılığı (nizamı) müəvvənəşdirilərkən müxtəlif hesablama nöqtələrindən istifadə oluna bilər: digərləri ilə bərabər, bu, hərəkətin özü və danışıq aktı ola bilər*" [4, s. 137]. Dilçilikdə zamana hərəkətin nitq momentinə münasibətdə üç tipinə əsaslanan sistem kimi vanasılməsi artıq ənənəvi baxışdır. Hərəkətin nitq momentinə münasibətdə ortaya çıxan üç tipi öncəgəlmə, eynizamanlılıq və sonragəlmə şəklində təsnif edilir. Hərəkət nitq momenti ilə üst-üstə düşdükdə, onun

üçün nitq momenti ilə eynizamanlılıq mənası xarakterik olur; əgər hərəkət nitq momentinə qədər bas verirsə, onda öncəgəlmə mənası xarakterik olur; əgər hərəkət nitq momentindən sonra gərəkləşirsə, onda belə hərəkət üçün sonragəlmə mənası səciyyəvi olur; əgər hərəkət nitq momenti ilə üst-üstə düşmürsə, onda həmin üç münasibət başqa bir hesablanma nöqtəsinə görə mövcud olacaqdır. Beləliklə, nitq momenti psixoloji qəbildən olan anlayış olmayıb, sərti xarakter daşıyan lingvistik anlayış kimi meydana çıxır. Zaman dünyanın əksər dillərində tam və hərtərəfli olaraq dinamik əlamətin daşıyıcısı olan nitq hissəsinə feildə ifadə olunmuşdur. Bunda təəccüblü heç bir şey yoxdur, çünki zaman hərəkətlə, inkişafı avrılmaz şəkildə bağlıdır. İngilis dilində də feilin zamanları hərəkətin nitq momentinə münasibətinə görə müəvvən edilir, lakin nitq momentinə əsasən müəvvən edilmiş keçmiş, indiki və gələcək zamanlar xüsusi qrammatik qruplar əmələ gətirir. İngilis dilində temporalıq sahəsinin nüvəsini təşkil edən felin zamanları dörd qrup əmələ gətirir. Həmin qruplar ayrı-ayrılıqda istər semantik, istərsə də qrammatik cəhətdən vahid bütövlər təşkil edir. İngilis dilində felin xəbər şəklinin zamanlar sistemi aşağıdakı formalarından təşkil olunmuşdur:

1) Indefinite zaman formaları: Present Indefinite, Past Indefinite, Future Indefinite, Future Indefinite in the Past;

2) Continuous zaman formaları: Present Continuous, Past Continuous, Future Continuous, Future Continuous in the Past;

3) Perfect zaman formaları:

Present Perfect, Past Perfect, Future Perfect, Future Perfect in the Past;

4) Perfect Continuous zaman formaları: Present Perfect Continuous, Past Perfect Continuous, Future Perfect Continuous, Future Perfect Continuous in the Past.

Müasir ingilis dilində kateqorial mənalının müəvvən edilməsi cətinlik törədən xeyli miqdarda formalar vardır. Onların zaman və ya tərz formaları kimi qəbul edilməsi məsələsi hələ də açıq qalmış hesab edilə bilər. Bu məsələdə biz V.N.Yartseva [5, s. 24] və A.I.Smiritskiy [6, s. 15] nəzəri baxışlarını əsas götürürük. İngilis dilində feilin tərz-zaman formalarının həmin tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmiş sxemi feil formalarının real fiziki zamanı əks etdirmək imkanlarını təhlil etməyə sərait varıdır. İngilis dilində, eləcə də digər german, habelə roman dillərində felin zaman formalarının kifayət qədər çox olması həmin dillərin daşıyıcıları olan xalqlarda zaman haqqında xüsusi təəvvürlərin olması kimi izah olunmamalıdır. Və zaman bölgüsü sxemindən keçmiş zaman mexanizminə nəzər salsaq, Bəllidir ki, "keçmiş zaman danışının şüurunda maddiləşən faktların və təcrübələrin xronikasıdır" [7, s. 21].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное (на материале англ. языка), М., «Высшая школа», 1979, с. 210-212.
2. Коклянова А.А. Категория времени в современном узбекском языке. М., 1963; Грамматика русского языка. Том I, М., Изд-во АН СССР, 1952; Общее языкознание (Формы существования, функции, история языка). М., Наука, 1970, с. 405.
3. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. М., МГУ, 1972, с. 67.
4. Мигирин В.Н. Язык как система категорий отображения. Кишинев, 1973, с.137.
5. Ярцева В.Н. Историческая морфология английского языка. М.-Л., 1960
6. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. М., 1956.
7. Тапасова Е.В. Языковое поле темпоральности в синхронии и диахронии. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. Краснодар, 1993, с. 21

Açar sözlər: zaman, kateqoriya, mexanizm, bədii, keçmiş

Key words: time, category, mechanism, artistic, past

Ключевые слова: время, категория, механизм, художественное, прошлое.

Xülasə

Aparılmış tədqiqatlar və yürüdülmüş mülahizələrdən belə məlum olur ki, keçmiş zaman anlayışı əsvalar, hadisələr və onların xüsusiyyətləri arasında əlaqəni müəvvənəşdirən semantik münasibətlərin elə bir növüdür ki, onun əsas məzmunu keçmiş sferasında əsvaları, hadisələri və onların xüsusiyyətlərini qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirməkdir. Deməli, keçmiş zaman mikrosahəsi üçün vahid invariant məzmun hərəkət və ya prosesin keçmişə aid edilməsidir.

Summary

It is known from the conducted studies and considerations that the concept of past time is a type of semantic

relationship that determines the relationship between objects, events and their characteristics, and its main content is to mutually relate objects, events and their characteristics in the sphere of the past. Therefore, the only invariant content for the past time microdomain is the reference of an action or process to the past.

Резюме

Из проведенных исследований и рассуждений известно, что концепт прошедшего времени представляет собой вид смысловой связи, определяющей взаимосвязь между предметами, событиями и их характеристиками, а его основное содержание заключается во взаимной связи предметов, событий и их характеристик в сфере. прошлого. Поэтому единственным инвариантным содержанием для микродомена прошедшего времени является отсылка действия или процесса к прошлому.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova